

Ірина Омельченко
д-р психол. наук
Інститут спеціальної педагогіки і психології
ім. Миколи Ярмаченка НАПН України
м. Київ (Україна)

КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК ВИЯВ ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Проблема особистості належить до однієї з основоположних теоретико-методологічних проблем психологічної науки. Актуальність вивчення цієї проблеми зумовлена її соціальною значущістю, адже особистість як соціальна якість індивіда формується у процесі його інтегрування в соціум. Теоретичне і практичне вирішення проблеми особистості та її формування передбачає пошук ефективних стратегій психологічного впливу на дитину, застосування яких забезпечує успішність її соціалізації та соціальної адаптації до вимог сучасного суспільства.

Особливого значення проблема особистості та її формування набуває в контексті вирішення питань соціалізації, соціальної адаптації та інтеграції дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Позаяк порушення розвитку позначаються на змісті, інтенсивності та якості міжособистісної взаємодії дитини з оточуючими, яка є основним механізмом формування її особистості. Специфіка порушень розвитку зумовлює виникнення особливих умов, в яких відбувається взаємодія дитини з оточуючими. У цьому контексті затримка психічного розвитку потребує окремого вивчення через комплексний характер такого порушення та його впливу на міжособистісну взаємодію дитини з оточуючими насамперед через труднощі, які виникають під час їхньої комунікації (Г. Акопов, В. Грачов, М. Каган, А. Хараш та ін.). Якість комунікації на цьому тлі зумовлюється показниками сформованості комунікативної діяльності у дитини із затримкою психічного розвитку.

Проблема комунікативної діяльності належить до міждисциплінарних і привертає увагу дослідників із різних галузей наукового знання: філософів і соціологів (Л. Буєва, В. Грачов, І. Докучаєв, А. Іонов, М. Каган, Ю. Прилюк та ін.), які інтерпретують комунікативну діяльність в системі взаємин особистості з оточуючими; лінгвістів (І. Зимня, В. Кішкін, О. Леонтєв, О. Соколов, О. Ушакова, О. Яшенкова та ін.), які зосереджують увагу на вивченні мовленнєвих механізмів комунікативної діяльності та культури спілкування з представниками відповідної мовної спільноти; педагогів і психологів (Г. Акопов, С. Белова, О. Журавльов, М. Лісіна, І. Мартиненко, С. Мусатов, М. Обозов, Т. Піроженко, М. Пришак, О. Проскурняк, М. Станкін, І. Стернін, О. Цимбалюк, А. Хараш та ін.), які трактують комунікативну діяльність як цілеспрямовану активність учасників спілкування.

У кожній із означених галузей наукового знання досліджуються лише окремі структурно-функціональні складові комунікативної діяльності, однак, без врахування системних взаємозв'язків між ними, це не дає можливості описати комунікативну діяльність як цілісне психосоціальне явище, що має системний характер.

Дослідженню питання комунікативної діяльності та її формування на тлі порушень розвитку присвячені роботи О. Агавелян, Н. Бабич, О. Бабяк, І. Брушневської, Н. Гончарук, О. Дробот, В. Кобильченко, І. Логвінової, І. Мартиненко, І. Омельченко, О. Проскурняк, Є. Синьової, Л. Ханзерук та інших. Вчені констатують, що для дітей різних нозологічних груп притаманні подібні особливості комунікативної діяльності, зокрема: порушення вербального спілкування; недостатність внутрішньої мотивації; недорозвиток різних комунікативних умінь (комунікативно-інформаційних, соціопрагматичних та емоційно-виразних) тощо.

Поряд із загальними характеристиками комунікативної діяльності дітей різних нозологічних груп, вчені виокремлюють і специфічні особливості, що притаманні для дітей із затримкою психічного розвитку. Зокрема дітям із ЗПР властиве порушення у формуванні всіх сторін мовленнєвої діяльності – як звукової, так і смислової (А. Колупаєва, Т. Марчук, І. Омельченко, Є. Соботович, Л. Федорович та ін.). Дослідники констатують, що

особливо помітними ці порушення характерні для дітей із ЗПР в дошкільному віці.

Деякі питання соціальних аспектів комунікативної діяльності дітей із ЗПР в дошкільному віці представлені роботами О. Дмитрієвої, В. Нодельмана, О. Поповічева, А. Шевченка та ін. Так, дослідники констатують існування характерної для дошкільників із ЗПР тенденції у розвитку міжособистісної взаємодії від подолання ними труднощів колективних і діадних форм зовнішнього діалогу до усвідомлення соціокультурного досвіду співпраці й співрозуміння з Іншим, що втілюється за посередництва символізації, внутрішнього діалогу, децентрації. Утім, означені модуси комунікативної діяльності дошкільників із ЗПР досліджувалися лише побіжно у наукових студіях, присвячених вивченню: самоусвідомлення (В. Нодельман та А. Шевченко, В. Столін та ін.); рефлексійного (внутрішнього) діалогу на прикладі художнього спілкування з персонажами літературних, живописних та музичних творів у дошкільників із ЗПР (І. Ільїна, О. Медведева, Н. Квітка, Н. Чуєшева та ін.); рефлексійного діалогу в структурі довільної поведінки та саморегуляції діяльності (Н. Компанець, Л. Прохоренко та ін.); морально-ціннісних детермінант комунікативної діяльності дошкільників із ЗПР в театралізованих іграх (О. Поповічев).

Проблема формування комунікативної діяльності дітей із ЗПР в дошкільному віці представлена в поодиноких дослідженнях, що зосереджувалися на вивченні лише окремих її аспектів: формування міжособистісного стосунку з дорослими та однолітками у старших дошкільників із ЗПР та комунікативно-особистісний розвиток (О. Вольська, Ю. Галлямова, О. Дмитрієва та ін.); особливості емоційної сфери як основи смислового спілкування у дошкільників із ЗПР (Н. Баташева, Н. Деревянкіна та ін.); особливості спілкування дітей-сиріт старшого дошкільного віку із ЗПР (Т. Журавльова та ін.); розвиток мовленнєвого спілкування засобами образотворчого мистецтва (Л. Кашуба та ін.); формування комунікативних умінь у дітей шестирічного віку із ЗПР (А. Колупаєва, І. Марченко, Т. Марчук, В. Назаревич, Л. Савчук, С. Тарасюк та ін.); особливості формування спілкування в навчальній діяльності

(О. Мілевська, Л. Прохоренко, Т. Сак, К. Шапочка та ін.). Вибіркове вивчення лише окремих аспектів комунікативної діяльності у дошкільників із ЗПП не дає можливості сформуванню цілісного наукового уявлення про це явище, а відтак і розробити ефективні технології психологічного впливу щодо оптимізації формування комунікативної діяльності з урахуванням специфіки затримки психічного розвитку.

У відповідності з означенням сутності поняття, О. Бодальов у енциклопедичному виданні дає наступне визначення: комунікативна діяльність (від *латин.* *communicatio*

– зв'язок, повідомлення) – це діяльність, предметом якої є спілкування з іншою людиною – партнером зі спілкування, спрямоване на пізнання інших, а через них і за їхнього посередництва – на самопізнання й самооцінювання [10, с. 202].

Відтак, у визначенні чітко простежується дві грані бачення комунікативної діяльності – інтерсуб'єктна та інтрасуб'єктна, що постають джерелом усвідомленого спілкування з *Іншим*.

У розмаїтті тлумачень спілкування розглядається не тільки як «процес», як «умова здійснення різних форм функціонування людини», як «засіб досягнення різних цілей і задоволення різних потреб», але і як «*комунікативна діяльність*».

Сутність першого підходу до розуміння «комунікативної діяльності» полягає в розмежуванні понять «спілкування» і «діяльність». Означену точку зору обстоюють Л. Буєва, Б. Ломов та ін. Так, Б. Ломов протиставляє спілкування і діяльність, стверджуючи, що спілкування не можна визначити як вид людської діяльності, адже воно принципово відрізняється від останньої, тому що пов'язує суб'єкта не з об'єктом, а з іншим суб'єктом [7]. Широкого розголосу у радянській (Г. Андреева, Л. Буєва, М. Каган, М. Лісіна та ін.), українській (Н. Бабич, І. Богомолова, М. Ботушан, Н. Драгомерецька, В. Кобильченко, І. Логвінова, І. Мартиненко, І. Омельченко, О. Проскурняк, О. Цимбалюк та ін.) та російській (В. Антошкін, О. Волков, Д. Гнатюк, О. Дмитрієва, Т. Захарова, О. Жаркова, Т. Журавльова, С. Іонов, О. Кірілова, Т. Кобелева, Н. Кожанова, Є. Крутякова, І. Корнілова, О. Павлова, О. Поповічев, О. Лутушкіна, Е. Сефєрян, Р. Солонінко, П. Стрельников, О. Стуканов, О. Чернишова, М. Царьов та ін.) науці набуло

потрактуювання спілкування як діяльності у дослідженнях. Зазначені науковці розглядають спілкування як один з «видів діяльності», як «діяльність спілкування», «комунікативну діяльність». Втім, іноді його визначають не як діяльність, а як «умову діяльності» або як її «бік». У зв'язку з цим, на процеси спілкування намагаються поширити теоретичні схеми, що сформувалися при вивченні предметно-практичної діяльності або інших її форм.

Визначеність людської діяльності спілкуванням носить загальний характер. Ця теза знайшла своє втілення в принципі «єдності спілкування й діяльності», який у радянській психології став засадничим (Г. Андреева, М. Каган, Б. Ломов, В. Соковнін та ін.).

Радянська дослідниця М. Лісіна вважає категорію «спілкування» синонімом поняття «комунікативна діяльність» [6]. З опертям на концептуальне бачення феномена діяльності О. Леонтьєвим та його науковий підхід до спілкування як діяльності, М. Лісіна визначила наступні основні складники комунікативної діяльності: предмет спілкування – це інша людина, партнер зі спілкування; потреба в спілкуванні, яка полягає в прагненні людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них і за їхнього посередництва – до самопізнання та самооцінки; комунікативні мотиви – це те, заради чого реалізується спілкування; дії спілкування – це одиниці комунікативної діяльності, цілісний акт, який адресується іншій людині (ініціативні акти та дії у відповідь); завдання спілкування – це мета, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії в процесі спілкування; засоби спілкування – це операції, за допомогою яких втілюються дії спілкування; продукт спілкування – це утворення матеріального й духовного характеру, що створюються як результат спілкування (до них відноситься загальний результат та взаємини, вибіркові прив'язаності, образ Я та образи інших учасників у спілкуванні) [6, с. 28-29].

Розгляду структурних компонентів комунікативної діяльності дошкільників (зокрема, предмета, потреб і мотивів, засобів і дій спілкування) присвячені наукові дослідження А. Рузької, М. Єлагіної, О. Смирнової, А. Рейнстейн. Колективна

наукова розвідка Т. Репіної, Р. Стеркіної, Т. Антонової, Л. Арутюнової стосується вивчення структурного елементу комунікативної діяльності – дій спілкування.

Найважливішою формою взаємин між людьми є – суб'єкт-суб'єктні відносини, які отримали, природно, найбільш широке обговорення в психології. При цьому, як особлива форма ставлення виступає спілкування, в основі якого лежить суб'єкт-суб'єктна взаємодія (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Б. Ломов, В. Мясищев та ін.).

У контексті аналізу поняття варто зазначити, що в англійській мові відсутній дослівний відповідник терміна «комунікативна діяльність», але в мовному тезаурусі наявний термін «комунікативна активність». Дослідник Г. Дубов, зауважує, що слово «активність» прийшло до нас в ХІХ столітті з англійської або німецької мов (activity або aktivitat), а туди, в свою чергу, – з латині (actio). В усіх мовах романо-германської групи це слово позначало «діяльність» [4]. У всякому разі вже перші вчені, що вводили його в російську наукову лексику, такі, наприклад, як І. Сеченов, використовували це слово як синонім «діяльності».

Однак, дане поняття пройшло настільки значний шлях генези, що воно стало істотним чином відрізнитися від свого романо-германського відповідника. На сьогодні навіть добре зважене російськомовне визначення «активності», що належить радянському вченому В. Петровському, який зазначав, що «в співвіднесенні з діяльністю активність суб'єкта визначається як динамічна умова її становлення, реалізації і видозміни, як властивість її власного руху», не може бути дослівно перекладеним на англійську мову [9, с. 12].

А. Петровський і В. Петровський виокремили кілька рівнів активності, що становлять кластер «активність» в категоріальній системі психології: «метаболізм»-«рефлекс»-«дія» (довільна активність)-«діяльність»-«свобода» (вищий рівень) [8].

Виходячи з вище зазначеного, зовнішні вияви активності варіюються від обмінних метаболічних процесів до вільної усвідомленої діяльності людини, яка реалізується як в практичній діяльності, так і в пізнанні, спілкуванні, спогляданні

та самоспогляданні.

У контексті цього тлумачення активності важливо вирішити проблему співвідношення спілкування і діяльності. Суголосною цим поглядам є запропонована Г. Акоповим структурно-рівнева організація спілкування, що представлена чотирма рівнями міжособистісного спілкування: «контакт» – «комунікація» – «сміслові спілкування» – «рефлексійне спілкування або метакомунікація». Контакт – мінімально необхідна умова спілкування, що дозволяє реалізувати спілкування на самому поверхневому рівні. Контакт може здійснюватися як у вербальній, так і невербальній формі. Рівень контакту представлений синхронізацією поведінкових реакцій співрозмовників, без передачі будь-якої змістовної інформації. У разі навмисного або випадкового усвідомлення (рефлексії) контакту, він може трансформуватися в діяльність. У всіх випадках обов'язковим атрибутом контакту є наявність інтенції, мотиву, установки, спрямованості. В іншому випадку неможливий наступний рівень спілкування – комунікації, в процесі якої здійснюється інформаційний обмін між співрозмовниками. На рівні комунікації спілкування можна порівняти з діяльністю. Привнесення в комунікацію емоційного ставлення до співрозмовника, в сукупності з розумінням смислу створених повідомлень, переводить комунікацію на рівень смислового спілкування. Спільне обговорення і осмислення того, що відбувається між співрозмовниками, формування нового смислу через висловлювання кожним власного погляду на проблему піднімає смислове спілкування на рівень метакомунікації (рефлексійного спілкування) [1].

Варто зауважити, що Г. Акопов перший та два останні рівня спілкування у своїй класифікації співвідносить з двома типами комунікативних впливів, виокремлених у концепції А. Хараша. В одному випадку (контакт та інформаційне спілкування), це текстове або «Я-інформаційне спілкування» за термінологією А. Хараша, тобто те, що «лежить на поверхні діалогу»; в іншому (сміслові та рефлексійне спілкування) – «зв'язок особистостей та свідомості на глибинному рівні діючих мотивів діяльності» [11].

Таким чином, тільки перший рівень спілкування – контакт

не припускає інформаційного обміну між співрозмовниками. Інформаційний обмін на рівнях комунікації, смислового і рефлексійного спілкування може протікати з використанням як знакової, так і аналогової інформації. Звісно ж, що тільки метакомунікація вимагає обов'язкового володіння знаковою истемою; комунікація і смислове спілкування можуть існувати завдяки обміну аналоговою інформацією. Операціоналізація структурно-рівневої схеми Г. Аكوпова в річищі вікової і спеціальної психології, на нашу думку, може стати актуальним напрямом вивчення усвідомленої комунікативної діяльності в діадах: «дитина-дорослий»; «дитина-одноліток»; «дитина-уявний компаньйон»; «дитина-улюблена іграшка»; «дитина-анімаційний персонаж».

У психології, на думку А. Волочкова, активність може бути визначена як універсальний спосіб, форма та міра природно-соціальних взаємодій, в ході якої людина розвивається і виявляється переважно як їх суб'єкт (перш за все в плані переважання внутрішньої детермінації над зовнішньою). За джерелами детермінації виділяють переважаючу внутрішню або зовнішню детерміновану активність – суб'єктну (інтринсивну) або індуковану (екстринсивну). За спрямованістю активність може бути внутрішньою (спрямованою на саморозвиток) і зовнішньою (спрямованою на перетворення зовнішніх об'єктів або суб'єктів) [2]. У контексті зазначеного бачення комунікативна діяльність набуває нового ракурсу для аналізу. Вона постає як втілення інтерсуб'єктної та інтрасуб'єктної взаємодії, відтак ключовими складниками в структурі комунікативної діяльності стає: партнер (суб'єкт чи об'єкт) – комунікативна активність (внутрішньоспрямована, зовнішньоспрямована чи в поєднанні) – здатності та механізми усвідомленої (смислової чи рефлексійної) комунікативної діяльності – партнер (суб'єкт чи об'єкт). Партнерів при цьому варто класифікувати у відповідності з типами комунікативної діяльності дошкільника, характерними для інформаційного суспільства. В інтерсуб'єктній взаємодії – дорослий та одноліток, в інтрасуб'єктній – улюблена іграшка та уявний компаньйон, а парасоціальна передбачає взаємодію з анімаційним персонажем.

Одним із ключових механізмів реалізації комунікативної

діяльності постає не тільки зовнішній, а й внутрішній діалог, представлений у наукових студіях (Н. Бурлакової, Н. Березіна, А. Візгіної, Л. Гримака, В. Ізмагурової, М. Колпакової, І. Коган,

Г. Кучинського, А. Морина, А. Россохіна, О. Соколової, О. Худобіної, Н. Євченка, S. Cunningham, A. Hatzigeorgiadis, N. Zourbanos & Y. Theodorakis, Н. Hermans & G. Dimaggio та ін.).

Білоруський дослідник Г. Кучинський зауважує, що визнання автентичності внутрішнього діалогу означає, що зміст поняття «діалог» має враховувати і внутрішні діалоги поряд із традиційними діалогами реальних співрозмовників. Ці зовнішні діалоги позначають терміном «інтерсуб'єктні», а про внутрішній діалог доводиться стверджувати, що він «інтрасуб'єктний» або

внутрішньосуб'єктний [5, с. 16].

Відтак, внутрішній діалог це не просто внутрішня мовленнєва активність, а внутрішня робота, активність, що передбачає усвідомлення, оцінку переживань, станів і визначення цінностей, прийняття рішення про їх прийнятність або неприйнятність для себе.

З позицій аксіологічного підходу в соціокультурному вимірі російський дослідник В. Грачов обґрунтовує поняття соціально-комунікативної діяльності, яку визначає як креативну, когнітивну та трансляційну складову прямої та опосередкованої взаємодії людей з текстами культури в соціальному просторі та часі, на основі якої формуються культурні цінності. Формування культури відбувається на тлі соціально-комунікативної діяльності, яку дослідник визначає як діяльність з освоєння та передачі культурних цінностей в хронотопічній (або просторово-часовій системі координат).

Соціально-комунікативна діяльність є відображенням духовності, тобто не просто явищем, а саме феноменом. Відтак, соціально-комунікативна діяльність у соціокультурному вимірі має ноуменально-феноменальну природу і в якості ноумена в її структурі виступає – аксіогенна складова. Саме вона визначає творчу основу будь-якої діяльності та презентує внутрішній світ, систему внутрішніх комунікацій або інтракомунікацій. Феноменальну ж сторону характеризують інформаційні процеси,

які мають дихотомічний характер, тобто визначають зміст внутрішнього та зовнішнього світу. Внутрішня комунікативна діяльність обумовлює творчі зв'язки і породження «цінностей-образів», як результату зв'язку явищ та актів природи, людини, культури і суспільства. Зовнішня комунікативна діяльність за допомогою інформаційних повідомлень допомагає зреалізувати інформування про результати культурної діяльності та трансляцію культурних цінностей в світі [3].

Отже, генеза комунікативної діяльності як багатовимірної реальності є процесом реалізації внутрішнього і зовнішнього діалогічного спілкування дитини та містить у власному профілі смислові та рефлексійні (аксіосмислові) складові онто- й суб'єктогенезу.

Представлений аналіз не охоплює великого розмаїття підходів до інтерпретації феномену комунікативної діяльності. Але ми чітко бачимо широту і багатшаровість категоріального наповнення даного поняття. У дефініціях досить помітним виступає суспільно-культурний контекст даного явища: його соціальна зумовленість, суспільно-історичні типи та детермінанти. Так само майже загальною тенденцією у визначенні сутності комунікативної діяльності виступає її системноособистісний, суб'єктний та інтегративний характер: розвиваються не окремі засоби, а інтрасуб'єктний та інтерсуб'єктний і навіть парасоціальний вимір спілкування у цілому.

Література

1. Акопов Г. В. Суб'єктный подход в структуриации межличностного общения. Личность и бытие: субъектный подход: Материалы научной конференции, посвященной 75-летию со дня рождения А. В. Брушлинского (15-16 октября 2008 г.). Отв. ред. А.Л. Журавлев и др. М., 2008. С. 321–324.
2. Волочков А. А. Активность субъекта бытия: Интегративный подход. Перм. гос. пед. ун-т. Пермь, 2007. 376 с.
3. Грачев В. И. Феномен социокультурной коммуникации в современной художественной культуре: информационно-аксиологический анализ: диссертация ... доктора культурологии: 24.00.01. Санкт-

Петербург, 2008. 347 с.

4. Дубов И. Г. Социально-психологические аспекты активности. М. ; СПб. : Нестор-История, 2012. 536 с.

5. Кучинский Г. М. Психология внутреннего диалога. М. : Университетское, 1988. 206 с.

6. Лисина М. И. Генезис форм общения у детей. Принцип развития в психологии. М. : Наука, 1978. С. 268–294.

7. Ломов Б. Ф. Категории общения и деятельности в психологии. Вопр. философии. 1979. № 8. С. 34 – 47.

8. Петровский А. В., Петровский В. А. Категориальная система психологии. Опыт построения теории теорий психологии. Вопросы психологии. 2000. № 5. С. 3–7.

9. Психологический словарь. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1990. 494 с.

10. Психология общения. Энциклопедический словарь. Под ред. А.А.Бодалева. М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. 600 с.

11. Хараш А. У. Личность, сознание и общение: к обоснованию интерсубъектного подхода в исследовании коммуникативных воздействий. Журнал практического психолога. 2014. № 1. С. 166-176.